
А.М. Лещенко,
старший викладач Херсонського державного морського інституту

РЕЛІГІЙНА ВІРА ЯК ВИЯВ СОЦІАЛЬНОГО ПОЧУТТЯ

У сучасному суспільстві питання формування релігійних почуттів є актуальним, оскільки вони відіграють значну роль у становленні особистості та її діяльності в суспільстві, а також впливають на міжособистісні стосунки. Зауважимо, що сфера емоційного життя людини тривалий час була закритою для вивчення і лише у ХІХ ст. почалося наукове вивчення фізіологічних процесів, які перебувають в основі психології людини. Однак і на сьогодні лишається безліч проблем, що потребують досконалого вивчення, а деякі з них вимагають кардинального перегляду у зв'язку з розвитком суспільства, зміною становища окремої особистості в ньому, інтенсивною урбанізацією, колосальним стрибком розвитку нових технологій, а відтак і інтенсифікації засобів масової інформації та їх глобалізацією. Усі ці явища не могли не вплинути на психічний стан сучасної людини і не змінити її емоційно-чуттєву систему.

П.Якобсон відзначає, що “почуття” мають подвійний характер: по-перше, як яскраво виражена реакція людини на певну ситуацію, тобто як певне переживання, та, по-друге, як стійке емоційне відношення, як зв'язок з певним колом явищ (тут мається на увазі почуття любові до Батьківщини, до матері, до дитини, сюди ж можемо зарахувати і любов до Бога) [7, 25–26]. Спираючись на дане визначення зупинимось на тому, що під “почуттями” будемо розуміти соціально зумовлені, стійкі емоційні відношення людини до явищ навколишнього світу.

Датський філософ Г.Геффтінг писав: “Почуття утворюють найістотнішу особливість усіх релігій... Порівняно з ним всі уявлення є підпорядкованими і зумовленими” [3, 15]. Основою релігійної віри як системи світовідчуття виступають саме релігійні почуття. Вони передають на чуттєвому рівні сприйняття дійсності, відчуття якої переломлюється крізь призму релігійної системи. Таким чином, саме релігійні почуття слід розглядати як фактор формування і функціонування релігійної віри.

Релігійна віра виступає як певна система необхідних життєвих орієнтирів, які допомагають людині відчувати і формувати уявлення про світ, знаходити своє місце в ньому. Зрозуміло, що формування релігійної людини відбувається під впливом зовнішніх факторів: релігійна родина, діяльність проповідників та ін. Усі ці чинники в комплексі і формують “внутрішні умови” релігійності. Таким чином, створюється своєрідний внутрішній світ, який сприйматиме об'єктивність і змінюватиме її відповідно до своїх потреб і стандартів.

Почуття слугують каталізатором будь-якої діяльності: раціональної, ірраціональної, матеріальної. Отже, воно детермінує всі рівні духовного життя і надає їм цілісності і завершеності. Ця теза рівнозначно стосується як особистості, так і колективних форм духовного життя, оскільки почуття значно впливають на взаємодію особистості і суспільства і, тим самим, виконують соціальну функцію.

Релігійні почуття, як і будь-які інші, є соціально детермінованими і формуються в процесі розвитку особистості. Вони не є вродженими, а складаються внаслідок відношення людини до навколишнього світу. “Релігійні почуття – це за своєю психофізичною природою нормальні, звичайні людські почуття, які виявляються і спостерігаються у повсякденному житті у вигляді страху, любові, радості та ін.” [4, 43], тобто це так звані предметні почуття. До предметних почуттів можемо зарахувати інтелектуальні, естетичні, моральні і релігійні. Предметні почуття являють

собою відношення людини до навколишнього середовища; в них виражається аксіологічне відношення до предметної сфери, що виявляється через позитивні і негативні емоції. Таким чином, релігійну віру можемо розглядати як одну з форм соціальних почуттів, які мають стійкі емоційні відношення і стабільний характер.

Предметною сферою релігійних почуттів є уявлення про надприродне і міцний зв'язок із практичною діяльністю в процесі відправлення релігійного культу. Предметність релігійних почуттів має своєрідний характер: в якості предмета в цьому разі виступає певне уявлення, ілюзія, ідея про нібито реально існуюче надприродне. Так, Д.Угринович стверджує, що об'єкт релігійних почуттів існує лише в свідомості віруючої людини, цим об'єктом є надприродне у тому чи іншому вигляді [6, 125].

Отже, релігійні почуття – це емоційне відношення віруючих до вигаданих, але визнаних об'єктивними, істот, якостей, до сакралізованих речей, персон, місць, дій, а також до релігійно інтерпретованих окремих явищ у світі і до світу в цілому. Не всі переживання можна вважати релігійними, а лише ті, що пов'язані з релігійними уявленнями, ідеями, міфами і через це набувають відповідної спрямованості, змісту і значення. Виникаючи, релігійні почуття стають об'єктом необхідності – необхідності їх переживання, відчуття релігійно-емоційної насиченості. Із релігійними уявленнями можуть поєднуватись і діставати певну спрямованість і зміст будь-які емоції людини: страх, любов, радість, надія, чекання, практичні, естетичні і будь-які інші почуття. У цьому разі вони переживаються як “страх господній”, “любов до Бога”, “почуття гріховності”, “смирення”, “радість спілкування з Богом”, “чекання чуда”, “надія на воздаяння”.

Таким чином, надприродне, Бог як предмет релігійної віри, є принципово непізнаним, недоступним людському розуму. Пізнати його людина може лише вірою. Звідси випливає, що Бог взагалі не має відношення до розуму, тобто уява про Бога існує тільки у думках віруючих і його пізнання здійснюється як конкретизація певних релігійних уявлень під час засвоєння релігійного віровчення.

Як можна пояснити емоційно-психологічний аспект віри? Богослови запевняють, що здатність вірити притаманна людській душі від народження і Бог заклав цю здатність душі ще під час творення людини. Щодо цього Н.Рожественський пише: “Коли в ній (Біблії) говориться про створення людини за образом Божим, про вроджену, самим творцем дану людині здібність прагнути до богоподібності, до досконалості, подібної досконалості свого височайшого первообразу, то цим чітко вказується на те, що для релігії покладено міцну основу у внутрішній сутності людини, в її богоподібність” [5, 175].

Насправді, релігійна віра заснована на певних особливостях людської психіки, зокрема, здатності емоційно ставитися до певних ідей, уявлень, образів. Така здатність пояснюється психофізіологічними особливостями людини, з одного боку, і специфікою людських особливостей засвоєння навколишньої дійсності – з іншого.

Спочатку, коли практично перевірені знання людей були обмеженими, в уяві людини про світ перепліталися дійсні знання і фантастичні сюжети. Надалі, внаслідок успішної практичної діяльності, люди виробляли ідеальні образи і ставили завдання, в яких була відображена їх впевненість у творчих силах особи. Це була віра в сили і розум людини, віра, що спиралась на попередній досвід людства і відображала історичні тенденції суспільного розвитку.

У процесі історичного розвитку люди отримували й інші знання, в яких відображалася обмеженість практичних, досяжних їм, засобів перетворення дійсності, тобто вони усвідомлювали, що їхні сили обмежені, що вони мають діяти в умовах, які не могли змінити. На цих засадах формувалася масова психологія невпевненості, залежності від чогось могутнього. На підґрунті цих негативних емоцій виникали системи світорозуміння, що проголошували залежність людини від надприродних сил. Релігійне світорозуміння допомагало пристосуватися людині до умов, що

перевищували її сили. Таке світорозуміння відображало і закріплювало слабкість людини, але воно набувало важливого психологічного значення як засіб досягнення емоційної рівноваги. Віра дає пояснення багатьом незрозумілим явищам, тому людина починає вважати ці погляди істинними; вірячи у власну слабкість, вона у вірі вбачала єдиний шлях до успіху, спасіння. Так формувалося емоційне відношення до релігійних поглядів та уявлень, виникала і закріплювалася релігійна віра.

Релігійна віра як свої передумови має різноманітні типи емоційної налаштованості: невпевненість, почуття залежності тощо, тобто саме ті ідеї та уявлення, які мають важливе орієнтовне значення для людини, набувають емоційного забарвлення і стають предметом віри (коли дія відбувається на засадах точного наукового знання, тоді досягнення мети не викликає сумніву, а емоції не виявляються).

Причиною формування релігійних почуттів є віра в реальність надприродного, тобто релігійна ідея є передумовою виникнення релігійних почуттів. Оскільки крім релігійної ідеї існує ще й поняття культу, який міцно взаємопов'язаний із релігійними почуттями, то звідси випливає, що релігійні почуття підкріплюються, утримуються і викликаються реально існуючими речами: іконами, молитвою і т.д. Д. Угринович зауважує, що часто-густо позитивні релігійні почуття спрямовані на реальний об'єкт ("чудотворна ікона", "святі моці", релігійний проповідник чи церковний ієрарх), але навіть у цих випадках предмети релігійних почуттів мають, на переконання віруючих, надприродні якості або виступають у ролі уявного посередника між Богом і людьми (проповідник чи служитель культу) [6, 183]. Тобто подібні релігійні переживання, пов'язані з реальними об'єктами, формуються у кожного віруючого. Коли людина приходить до храму вона переживає певні почуття: полегшення, блаженство, спокій та ін. Такі переживання може спричинити будь-який культовий предмет чи обряд, тому кінцева мета служителів церкви полягає саме в тому, щоб якомога більша кількість явищ життєдіяльності віруючого оцінювалися саме крізь призму релігійних почуттів. Таке оцінення має безпосередній суб'єктивний характер, основа якого – емоційна реакція віруючого, а саме – вияв релігійних почуттів

Важливе значення для формування релігійної віри мають неусвідомлені і мимовільні явища суспільної та індивідуальної психології. Під час спілкування діє низка механізмів: повідомлення, навіювання, наслідування, психічне взаємозараження та ін. Реалізація цих моментів відбувається за допомогою мови: усної, письмової, а також мімічної та пантомімічної форми, своєрідних знакових систем; основним засобом спілкування є слово. Вплив мови спричиняє певне уявлення, що відповідає змісту сказаного. Пріоритетне місце посідає повідомлення, яке являє собою процес інформування про факти, почуття, думки. За його допомогою люди виробляють загальні уявлення, погляди, оцінки з різноманітних питань. Навіювання виконує психологічний вплив, під час якого відбувається не критичне сприйняття інформації; здійснюється воно непомітно і неусвідомлено, без будь-якого логічного аналізу матеріалу, що сприймається. В основі навіювання полягає емоційний вплив, що не вимагає активності і критичності.

Наслідування виконує відображення в дії, думці, почутті будь-якого еталону, що є взірцем. Наслідування буває свідомим і неусвідомленим. Свідоме наслідування цілком усвідомлено копіює взірць, несвідоме наслідування – це реакція на зміну голосу, міміки, поведінки. Почуття і дії відтворюються при цьому несвідомо, без постановки спеціального завдання. Таке наслідування передбачає психічне зараження, в механізмі якого домінує несвідоме: поза волею відбувається поширення настрою, почуттів, уявлень на основі багаторазового взаємного впливу в колективі, відбувається посилення емоційних виявів. Під впливом проповіді віруючі починають надавати емоційному елементові віри непритаманну йому функцію критерію

істинності релігійних уявлень, тобто релігійна віра недоступна розумові, можна лише вірити, віра – це дар Божий.

Таким чином, ідея Бога має бути представлена у такому вигляді, щоб вона мала особистісне значення для людини, торкалась її інтересів і тим самим спричиняла певні емоції. Кожне релігійне вчення має таку систему аргументів, які забезпечують формування в свідомості людини ідеї Бога. Ідея Бога пов'язується з діяльністю людини, з її моральними почуттями, естетичними переживаннями. Головною складовою, що дає змогу пов'язати ідею Бога з повсякденними інтересами людини, є ідея особистого спасіння, а умовою спасіння є віра в Бога.

Не можна лишити поза увагою питання про емоційне значення віри для самого віруючого. Релігійна віра дає заспокоєння, почуття задоволення. Відбувається це завдяки компенсаторній функції емоцій, яка покликана заповнити недостатність інформації, та, відповідно, при отриманні цієї інформації про явища послаблюється і сила емоційного напруження. Здобута емоційна розрядка стає в очах віруючих головним доказом істинності релігійної віри. Церква має чимало методів для закріплення релігійної віри. Найважливіше місце серед них посідають методи емоційного впливу, що застосовуються як у культових діях, так і в створенні своєрідної обстановки під час богослужіння: архітектура церкви з її акустикою й освітленням, використання живопису, музики, співу – все це покликано вразити уяву, створити особливий настрій, забезпечити сприйняття релігійних ідей. Крім методів масового впливу в процесі історичного розвитку релігійних організацій формувалися прийоми, призначені для індивідуального самоукріплення віри. Це, зокрема, молитва, покаєння та ін.

Основою релігійних почуттів є переживання, усвідомлення віруючим свого зв'язку з надприродним, із Богом. Така основа дістає вигляду звичайних людських переживань, присутніх у психіці людини; сюди ж можна зарахувати переживання інтелектуальні, естетичні і моральні. Яскравим прикладом є образ Бога в християнській теології, який виступає як досконалість і поєднує у собі естетичні, інтелектуальні й моральні якості. Релігійні почуття міцно взаємопов'язані з усіма цими почуттями, але сам розвиток релігійного світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння наближує віруючого до висновку, що з усіх предметних почуттів в основі релігійного почуття є лише один аспект – саме той, в якому виявляється надприродне. У свідомості віруючого під впливом релігійних почуттів змінюються й інші почуття. Самі релігійні почуття можна назвати світоглядними почуттями, оскільки вони являють собою емоційне ставлення до навколишнього світу через визнання надприродного – Бога чи святих. Також зауважимо, що релігійні почуття мають подвійний характер: з одного боку, вони зумовлені певними релігійними вченнями про Бога, взаємовідносинами Бога і людини, а з іншого – характер релігійних почуттів залежить також і від носія релігійних почуттів, від того, яке релігійне вчення він визнає, від його особистісних якостей (освіта, вік, стать тощо). Поєднання цих двох аспектів створює умови для виникнення різноманітних релігійних почуттів. У.Джемс пише: "... якщо ми погодимося розуміти термін "релігійні почуття" як узагальнену назву для всіх тих почуттів, що в різних випадках породжуються релігійними об'єктами, – то ми визнаємо вірогідність того, що цей термін не містить у собі такого елемента, котрий мав би, з психологічної точки зору, специфічну природу. Існує релігійна любов, релігійний страх, релігійне почуття піднесеного, релігійна радість та ін. Але релігійна любов – це лише загальне всім людям почуття любові, звернене на релігійний об'єкт; релігійний страх – це звичайний страх людського серця, але пов'язаний з ідеєю божественної кари; релігійне почуття піднесеного – це те особливе здригання, яке ми відчуваємо у нічний час у лісі чи в печері, тільки в даному разі воно породжується думкою про

присутність надприродного. Таким само чином можна розглянути всі різноманітні почуття, які переживаються релігійними людьми” [1, 23–24.]

Таким чином, можна зробити висновок, що специфіка релігійних почуттів полягає не в їх психологічному змісті, а в їх спрямованості, але не можливо звести всі почуття до одного – це не має сенсу, адже емоційний стан віруючого досить різноманітний. Він залежить від палітри тих умов, в яких перебуває людина, від самого релігійного вчення, насамкінець, від психологічного стану самого віруючого. Крім того, важливе значення має і такий момент, як особистісне значення релігійної ідеї для віруючого. Отже, специфіка релігійних почуттів складається не в їх психічному змісті, котрий може бути різноплановим, а в предметі, на який вони направлені.

Релігійні почуття виступають своєрідним базисом для формування світорозуміння, що ґрунтується на засадах особистісного сприйняття сакрального світу. Відомий український релігієзнавець К.С. Дулуман пише: “Проймаючи всі сторони релігійного життя, релігійні почуття створюють у віруючих суб’єктивно переконливу ілюзію безпосереднього переживання ними надприродного” [2, 111]. Такі переживання підкорюють реальність і створюють своєрідну систему цінностей світорозуміння і світосприйняття особистості. Релігійна віра інтенсивно впливає на почуття й емоції віруючого і таким чином кардинально змінює його духовний світ і впливає на поведінку. Це, своєю чергою, сприяє формуванню своєрідних психологічних структур і механізмів, функціонування яких позитивно впливає на душевний стан особистості: поліпшує самопочуття, допомагає вирішувати життєві проблеми та виходити з критичних ситуацій.

Одними з найважливіших змін, що відбуваються у віруючої людини, є персоніфікація образу Бога. Відбувається це шляхом вступу в духовний контакт із Богом: прохання про допомогу, обговорення своїх бажань, досягнень та ін. Після такого спілкування подальші події у своєму житті віруючий інтерпретує як відповідь чи допомогу Бога.

Характерним є й той факт, що для кожного віруючого персоніфікація буде різноманітною і залежатиме це від ситуації та особистих потреб віруючого: Бог-суддя (якщо потрібно оцінити свої дії, переосмислити певну ситуацію, знайти виправдання своїй поведінці чи навпаки, критично оцінити її; у такому разі людина формуватиме у своїй уяві саме такий образ, що надасть можливість переоцінити ситуацію і відчутти свого роду впевненість і стабільність положення); Бог-повелитель (такий образ потрібний людям, котрі невпевнені у своїй поведінці, не орієнтуються у виборі, тому для них кращим є існування вже визначених норм і моделей поведінки; у такому разі людина нібито знімає із себе відповідальність за ті чи інші події); Бог – люблячий батько (у такій ситуації людина в реальному житті не отримує достатньо уваги та любові, існує певний дискомфорт у стосунках з близькими людьми, не може знайти порозуміння з багатьох питань, тому вона зовні шукає ту силу, чи точніше створює той образ, який задовольнив би її психологічні потреби); Бог-захисник (такого значення набуває образ Бога в період потреби в захисті від будь-яких негараздів: горя, образ, катастроф та ін.; у цих випадках людина, звертаючись до Бога-захисника, формує у собі певний психологічний бар’єр, який надає їй сил рухатися далі та підтримує впевненість у собі).

Цей перелік можна продовжити і, мабуть, не можна точно визначити, скільки таких образів може створити людська уява, яку підштовхує необхідність. Але одним із найбільш особистісно значущих аспектів такої персоніфікації є те, що, наприклад, у християнстві Ісус Христос для віруючого виступає в якості морально-етичного взірця, так би мовити етичного ідеалу. Із цим взірцем віруючі намагаються співвідносити свою поведінку і життєві принципи, тим самим вибудовуючи основні механізми саморегуляції своєї поведінки.

Важливо відзначити, що з віком образ Бога як регулятора поведінки може змінюватися або розширювати свої функції: якщо для дитини Бог є, насамперед, суворим суддею, котрий може покарати, то в юному віці відбуваються зміни і Бог стає морально-етичним взірцем для наслідування. Молоді люди намагаються співвідносити свою поведінку з основними релігійними нормами, роблять спроби цілком їм відповідати, будувати своє життя відповідно до основних приписів і норм.

Важливою внутрішньою зміною у віруючих можна назвати формування так званого Божественного локусу контролю над власним життям. Поняття “локусу контролю” є досить поширеним у сучасній психології. Вперше поняття “локусу контролю” було введено американським психологом Д.Роттером. Він стверджує, що людей можна розділити на дві групи. Представники першої групи вважають, що вони самі контролюють своє життя, що все, що відбувається в їх житті, відбувається завдяки їх силі волі, бажання, праці тощо. Такий локус контролю прийнято називати інтернальним, тобто внутрішнім. Для другої групи характерним є екстернальний локус контролю, тобто коли життя і діяльність особистості контролюється зовні: долею, божеством, батьками та ін. Саме “Божественний” локус контролю є одним із варіантів екстернального локусу. У цій ситуації віруючий цілком віддає себе у руки Господні, серед віруючих часто лунають вислови: “Все в руках Господніх” або “На то воля Божа”. Людина навіть не намагається протистояти умовам, що склалися, вона рухається за течією, для неї є прийнятним той стан речей, який “нав’язується” їй зовнішніми обставинами, адже вона цілком впевнена, що все вже вирішено і їй треба з цим примиритися і смиренно прийняти свою долю. Таким чином, це явище можна зарахувати до стійкої світоглядної ознаки.

Віруючий стає цілком контрольованим у своїх діях; хоч би що він робив, він постійно звертається за благословенням до Бога. Зауважимо, що закріплення “Божественного” локусу контролю досить позитивно відбивається на психологічному стані віруючих. Це зумовлюється тим фактом, що людина впевнена, що її життя контролюється Богом, який як ніхто інший знає, що є найкращим для неї; крім того Бог вселюблячий і тому він не скривдить її і не дозволить зробити це іншим, а також Господь завжди наставить на шлях істинний.

Таким чином, віруюча людина цілком або частково перекладає відповідальність на Бога і це формує більш-менш спокійне її ставлення до негативних виявів буття, а також віру і надію на те, що в будь-якій ситуації вона не одна, за її плечима – колосальна сила, здатна вберегти її, підтримати. А можливість перекласти відповідальність на когось іншого дає певне емоційне розвантаження і своєрідне заспокоєння щодо свого життя та життя і долі близьких людей.

Покладаючись на Бога і цілком надаючи йому контроль над своїм життям віруючий позбавляється потреби планувати своє життя, що, своєю чергою, зводить нанівець загрозу руйнування планів і надій; відповідно, зменшуються шанси розчарування, відчуття певного дискомфорту чи депресійних виявів, які є майже обов’язковим результатом розчарування.

Отже, формування “Божественного” локусу контролю психологічно полегшує життя віруючого, створюючи хоча й ілюзорні умови, але такі, що допомагають йому в процесі стабілізації психологічного стану. Не зважаючи на зазначене вище, не можна ідеалізувати цей висновок, адже відомі факти і зворотної дії: втрата особистістю свого “я”; нездатність самостійно вирішувати різні життєві проблеми, які ставить перед людиною соціум та об’єктивні умови; формування фанатизму, який межує з психічними розладами або ж призводить до них і закріплює їх; повна відчуженість від навколишнього світу.

Отже, релігійна віра є своєрідною формою світовідчуття віруючої людини, яка формується на засадах почуттів, котрі мають специфічний об’єкт і виникають під впливом релігійної системи. Основою релігійної віри як форми світовідчуття виступає

емоційно-чуттєва система, яка містить у собі широкий спектр емоцій і почуттів, що є соціально детермінованими і відрізняються один від одного лише своєю направленістю. Тобто релігійна віра виконує функції соціального почуття; вона належить до предметних почуттів, а предметом її є певне уявлення, ілюзія, ідея.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Джемс У.* Многообразия религиозного опыта. – СПб., 1903.
2. *Дудуман Є.К.* Релігія як соціально історичний феномен. – К., 1974.
3. *Москалець В.П.* Психологія релігії. – К., 2004.
4. *Павлюк В.В.* Психология современных верующих. – Львов, 1976.
5. *Рождественский Н.П.* Христианская апологетика. – СПб., 1884. – Т. 1.
6. *Угринович Д.М.* Введение в религиоведение. – М., 1985.
7. *Якобсон П.* Психология чувств. – М., 1958.